

Demeter Tamás

Eszme- és kommunikációtörténeti tanulságok a mobil információs társadalom kutatói számára

ESZMETÖRTÉNET ÉS KOMMUNIKÁCIÓTÖRTÉNET¹

Bevezetés

Az elmúlt ötven évben számos kommunikációtörténeti belátás jelentett inspiratív erőt a tágan felfogott eszmetörténeti kutatások számára, a tudománytörténet-írástól egészen a filozófiatörténeti vizsgálódásokig. Hogy az egyik legjelesebb példát említsem, immár úgyszólván tudománytörténeti közhely, hogy a könyvnyomtatás technológiája és elterjedésének szociológiai következményei átalakították a tudományos kutatás gyakorlatát, és komoly hatással voltak a tudományos forradalom kibontakozására (lásd Eisenstein 1979 és Johns 1998). Mostanra világossá vált, hogy a csillagászatban bekövetkező „kopernikusi forradalom” szorosan kapcsolódott a nyomtatási technika fejlődéséhez, és alapvető strukturális változások kiindulópontja volt a tudóstársadalmon belül. Az ezen a területen végzett kutatások tanulságai alátámasztják azt a vélekedést, hogy a kommunikációs technológia jelentős változásai – közvetlenül és társadalmi változásokat indukálva egyaránt – bizonyos megismerésbeli következményeket eredményeznek. Ilyesfajta következmények a megváltozó világképek (pl. a vizualitás fokozódó szerepének köszönhetően), a politikai és vallási ideológiák átalakulása (pl. a tudás demokratizálódása, széles körben hozzáférhetővé válása révén), a tudás felhalmozódásának elősegítése (pl. a tudományos kommunikáció kiterjesztésével és sebességének növelésével) stb. A könyvnyomtatás ebben a kontextusban – Ian Hacking (1999) találó kifejezésével élve – olyan új „gondolkodási stílusok” elterjedése mögötti hajtóerőnek tekinthető, mint amelyek az elkövetkező évszázadokban befolyásuk alatt tartották az emberi megismerést.

A kommunikációs technológiák által a megismerésre gyakorolt, történetileg valószínűsíthető hatások belátása többeket inspirált arra, hogy megpróbálják feltárni a mobilkommunikáció lehetséges kognitív következményeit. Közben nem zárom ki más inspiratív források lehetőségét, ebben a tanulmányban azt igyekszem megmutatni, hogy a kommunikáció történetéből merített tanulságok, ha megfelelően kezeljük őket, nem támogatják ezeket a kutatásokat. Érvelésem magja a kommunikáció kétféle fo-

¹ Hálás vagyok Nyíri Kristófnak, aki meghívott a *Seeing, Understanding, Learning in the Mobile Age* (Budapest, 2005 április 28–30.) című konferenciára, s ezzel e tanulmány megírására indított. Hálás vagyok azért is, hogy ez a kritikai hangvételű előadás ott elhangozhatott. A jelen tanulmány bővített változata a Nyíri Kristóf szerkesztette *Mobile Understanding: The Epistemology of Ubiquitous Communication* (Bécs, 2006, Passagen) című kötetben megjelent azonos című tanulmányomnak.

galmának a megkülönböztetése. Az első a *szignifikáns kommunikáció*, amely releváns szerepet játszik a generációk közötti tudásmegőrzés és -átörökítés folyamatában. Ez az a kommunikáció, melynek révén megőrződik a társadalom kognitív öröksége – tág értelemben, azaz a tudományos tudástól egészen az etikai és esztétikai tudás különböző formáig. A második, a *nem szignifikáns kommunikáció* nem játszik ilyen lényegi szerepet ezekben a folyamatokban. Ez a distinkció tisztán kognitív megfontolásokon alapul – még akkor is, ha ezeket a fogalmakat itt igen tágan értelmezem, úgy, hogy felöleljék a tudás minden formáját, a tudománytól a filozófiáig, az ideológiáig és a művészetig –, és nincs köze a mobilkommunikáció politikai és szociológiai jelentőségéhez, melyet itt sem tagadni, sem érinteni nem kívánok. Mindazonáltal úgy fogok érvelni, hogy a dolgok jelen állása szerint a mobilkommunikáció közel sem része a kognitív szempontból szignifikáns kommunikációnak – noha a jövő persze tartogathat meglepetéseket.

A kommunikációtörténet haszna az eszmetörténet-írásban

A fentieket alátámasztandó, hadd illusztráljam először röviden, hogy milyen hasznát lehet venni a kommunikációtörténeti belátásoknak az eszmetörténet-írásban. Itt érdemes azokra a kommunikációtörténeti fordulópontokra összpontosítani, amelyek alapvető átalakulást hoztak a kommunikáció módszereiben és technológiájában. Ilyen fordulópontok a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés, a könyvnyomtatás feltalálása és az elektronikus média megjelenése, mivel ezek szorosan összefonódnak azzal, ahogyan a tudás raktározásáról, szerveződéséről és strukturálásáról gondolkodunk, és ezek játszzák a központi szerepet e tanulmány gondolatmenetében. Példáimat nagyrészt a Marshall McLuhan és Harold Innis körül szerveződő Torontói Iskola által inspirált kutatásokból merítem, mivel ezek közös vonása, hogy a kommunikációs technológia fejlődését az eszmetörténetben feltárható folyamatok egyik legfontosabb forrásának tekintik (lásd Carpenter 1992). Álláspontjuk szerint bensőséges kapcsolat áll fenn gondolat és médiuma között, s a kommunikáció módszerei nem pusztán az általuk továbbított üzenet formáját, hanem annak tartalmát is alapvetően befolyásolják – ahogyan az illető gondolatokat kommunikáló ágens gondolkodásmódját is.

Vegyük szemügyre először Eric Havelock híres *Preface to Plato* című könyvét. Havelock szerint a platóni ideák absztrakt, vizuális alapú fogalmi keretbe illeszkednek, amelynek terminusai szervesen kötődnek az írásbeliség tapasztalatához. Adam Parry (1971, XLVI) ekképpen kommentálja Havelock művét: „Havelock mélyre pillantva és gazdagon illusztrálva mutatja be azt, amit ő az elme homéroszi állapotának nevez. Arra vállalkozik, hogy a görög kultúra központi kommunikációs eszközének, az orális költészetnek a pszichológiai és társadalmi implikációit elemezze. Legmarkánsabb állítása, hogy ez a kultúra még az epikus tradíció eltűnése és a költészet jellemzően írásbeli formáinak felemelkedése után is uralkodó maradt egészen Platón koráig, s az ő háborúja a költők ellen az *Államban* és máshol úgy magyarázható, mint a próza, a tudomány, az absztrakt gondolkodás és az írás legjelesebb képviselőjének a hangzó szó korábbi civilizációjának alapjai ellen intézett támadása.”

Platón absztrakt terminusainak, a „jóság” és az „igazságosság” ideáinak nincsen előzménye a homéroszi szótárban. Az írás logikája kínálja az alapot az absztrakt terminusok szemantikájához: az írott szavak a beszélt szavak jelei, s ez a tény azt a benyomást kelti, hogy a szavak mindenképpen jelölnek valamit. Ezért az absztrakt terminusok referenciájának végső tárgyaiként absztrakt tárgyakra van szükség ahhoz, hogy a terminusoknak jelentésük legyen. Továbbá, és ettől nem függetlenül, Platón híres támadása a költészet ellen nem valamilyen személyes esztétikai vélemény kifejeződése, hanem valójában ismeretelméleti alapú politikai érvelés. A költők kitiltását az ideális államból kielégítően indokolja az, hogy a mimézis költői eszköze mint *doxa az episztéme* antitézise, s ezért nem tarthat számot a valódi tudás státusára, és nem alkalmas az ideális állam nevelési alapjainak megteremtésére. Ez a tudás a platóni ismeretelmélet és metafizika szemszögéből nem lehet hiteles, ezért a szóbeliség tradíciójának nincs helye a megismerés birodalmában, és képviselőinek sem az ideális államban.

A Torontói Iskola előfutárának tekinthetjük az Ágostonról szóló tanulmányokat Balogh József tollából (lásd Demeter 2004), aki Havelockéhoz hasonló stílusban értelmezi az egyházatya filozófiáját. Noha a két koncepció időben viszonylag távol esik egymástól, hiszen hozzávetőleg negyven év választja el őket, szemléletmódjuk mégis közös: amit Balogh a sorok között, burkoltan tételez fel – jelesül, hogy Ágoston gondolkodásának kibontakozása nem függetleníthető az írott és a hangzó szó korabeli konfliktusától –, azt Havelock nyíltan kimondva elméletének magjává teszi. Kettejük értelmezésében közös az a tézis, hogy Platón és Ágoston gondolatainak helyes megértéséhez segítségül kell hívnunk az írott és a hangzó szó konfliktusát, s egyetérteneik abban is, hogy mindkét tudós a szóbeliségtől az írásbeliséghez vezető átmenet filozófusa. Felfogásuk különbsége eredendően abban áll, hogy Balogh idejében még nem fejlődött ki az a kifinomult fogalmi keretrendszer, amelynek a kezdetei Havelock mondanivalójának a megfogalmazásakor már rendelkezésre álltak, s így Balogh némiképpen homályosabban, kevésbé konkrétan fejt ki álláspontját, mint Havelock.

Balogh vizsgálódásai szempontjából elsősorban az Ágoston művei kapcsán felmerülő esztétikai kérdések kapnak igen nagy hangsúlyt. Eképpen fogalmaz: „Szent Ágoston *vallásos* megtérését, amelynek története a *Confessiones*, egy *formális*, mondhatnók esztétikai előzi meg, amely Augustinus számára később is csak részben vált tudatossá, s amelynek egyes állomásait csupán egy-egy szó, egy közbevetett mondat vagy egy rendkívüli tournure jelzi” (Balogh 1918, 7). Ágoston megtérésének háttérében Balogh tehát végső soron valamiféle esztétikai fordulatot sejt, amit Ágostonnak az antik retorikától való elfordulásában lát kiteljesedni. Ez jelenti azt a fordulópontot is, amely a valódi filozófiai kérdések fölvetésének lehetőségét megteremti: „egy évtizedre volt szüksége Ágostonnak – fogalmaz Balogh (1943, XXXIII) –, hogy a Vallomás szó- és formakincsét kialakítsa. [...] Valójában nem egyéb ez, mint a korábbi időszak *hagyatékaival* való leszámolás. Ágostonnak egyik [...] levelében olvassuk a szép és fontos mondatot: »Kitéptem magam abból a gyűlöletes hálóból, mely a filozófiától visszafogott, azáltal, hogy elvette tőlem az igazság felismerésének reményét: pedig az Igazság a lélek étke.«” Balogh tehát Ágoston filozófiáját egy bizonyos – általa esztétikainak nevezett – konfliktus keretei között értelmezi, s azt tartja, hogy ez a konfliktus alapvető és lényegi befolyást gyakorolt nemcsak Ágoston gondolatkifejtési módszereire, hanem magukra a gondolatokra is. Így például Ágoston gondolatainak kibontako-

zása szempontjából lényegesnek látja a hangosan olvasó közönség által támasztott igényeket (Balogh 1918, 26).

Kommunikációtörténeti perspektívából szemlélve: a Platón és az Ágostont körülvevő szellemi környezetek egy bizonyos értelemben hasonlóak voltak: egyaránt átmeneti időszakot jelentettek a letűnő szóbeliség és a megjelenő írásbeliség periódusai között. Balogh és Havelock azt a kommunikációs környezetet vette figyelembe, amelyben a két filozófus gondolkodott és dolgozott. E két egybehangzó értelmezés szerint mind Platón, mind Ágoston a korabeli tradicionális oktatórendszert tekinti ellenségének: Platón a bárdok költészetét támadja, Ágoston a retorikán alapuló oktatást, vagyis mindketten a szóbeliséghez kötődő struktúrákat veszik célba. Ennek magyarázata az írásbeliség fokozatos és egyre erőteljesebb elterjedésében rejlik: az írásbeliség talajáról szemlélve a szóbeliség követelményeihez idomított tudásanyag igazságtartalma megkérdőjeleződik. Az írásbeliséggel megteremtődik a reflexív, kritikai gondolkodás lehetősége, az egyén megszűnik azonosnak lenni a tradícióval: elválik egymástól történelem és legenda, s előtűnik „a mondák ezer apró együgyűsége” (Balogh 1918, 16). Ezzel a jelenséggel szembeül Platón és Ágoston egyaránt, s az írásbeli körülményekhez idomult gondolkodásmód következtében mindketten egybehangzóan elutasítják a szóbeliség ismeretanyagát, olyan filozófiát hozva létre, amely jellegzetesen az *írásbeliség* filozófiája.

Ide kapcsolható Walter Ong *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue* című műve, amelyben a szerző azt mutatja meg, hogy Petrus Ramus gondolkodásának kibontakozása összefüggésben áll a könyvnyomtatás hatásainak elterjedésével. Ong úgy mutatja be Ramus gondolkodását, mintha azt afféle „tipografizált ismeretfilozófia” (lásd Demeter 2002, 66–75) ösztönözte volna. Ramus minden tudást könyvekbe szervezne, így növelné a távolságot a retorikán alapuló kultúra szóbelisége és a könyvnyomtatás által kinevelt vizuális szcientizmus között. A 16. században a tudás eszménye valamiképpen vizuális konnotációkra tesz szert – ez könnyen megmutatható, ha közelebről elemezzük a filozófusok metaforáit, amikor azok a tudás fogalmáról értekeznek (lásd Demeter 2002, 55–65). Ezt a látványra helyezett hangsúlyt erősítette a tipográfia, amely a gondolatokat mindinkább a látás terébe utalta – sokkal inkább, mint a hangos olvasás uralta kézirásos írásbeliség évszázadaiban. Ebből a szemszögből a ramizmus olyan próbálkozásnak tekinthető, amely a tudást lényegében mint hallottnak tekintő attitűdöt kívánja átformálni, és azt kívánja elfogadtatni, hogy a tudás lényegét tekintve inkább a látásban gyökerezik.

Ramus a gondolkodásra mint lényegileg belső, privát folyamatra tekint, s nem mint dialógusra, még csak nem is az elme magányában folytatott dialógusra. Pedagógiai elméletében nem olyan oktatási rendszerben gondolkodik, amely mester és tanítvány viszonyán nyugszik, hanem a könyveket és olvasóikat veszi alapul – ez nyilvánvalóan lehetetlen lett volna a könyvnyomtatás feltalálása előtt. Nem csupán Ramus pedagógiai koncepciója, hanem ismeretelmélete is a tipográfia hatását mutatja. Dialektikájában Ramus különbséget tesz az *inventio* és a *iudicio* fázisai között. Az első a belátások osztályozásán alapul, amelyet összetevőiknek dichotomizált analízise követ, s ez a folyamat egy komplex diagramot eredményez. A második fázis az ekként analizált összetevők szintézisének folyamata. Ez a módszer az alapja annak a korpuszkuális ismeretelméletnek, amely az analízis és szintézis descartes-i módszerének előfutáraként fogható fel. Hadd idézzem Ongot (1958, 203): „Ramus hozta szokásba azt a szemléletet, mely sze-

rint minden, legyen az mentális vagy fizikai, kicsiny korpuszkuális egységekből vagy 'egyszerűkből' áll össze. Úgy tűnik, ennek soha nincs tudatában, mégis – tudat alatt, ám kitartóan és a maga teljességében – ez uralja egész gondolkodását. Ramus ekképpen úgy szemlél minden szellemi tevékenységet, mint számos ilyen elem valamiféle térbeli nyalábbá történő összekapcsolódását, vagy ezen korpuszkuális egységekből álló nyalábok széttöredezését. Ezek a nyalábok, ha egyszer kialakultak, maguk is korpuszkuálnak tekinthetők, amelyek további kombinációkat tesznek lehetővé, és amelyek további nyalábok nyalábjait alkotják.”

Érdekes vonása ennek a képnek, hogy mily erősen támaszkodik a reprodukálható diagramokra: az *inventio* fázisa az analízis folyamatának vizuális, diagramatikus reprezentációjától függ, és erre támaszkodik a *iudicio* fázisa is. Ez a reprezentáció azonban nem adható át pontosan a könyvnyomtatás technológiája nélkül, mivel a kézi másolás folyamatába elkerülhetetlenül hibák csúsznak: a szövegromlás kiküszöbölhetetlen velejárója a kézírásos írásbeliségnek, a kézi másolás lehetetlenné teszi identikus másolatok készítését, és a másolat minőségének áthághatatlan korlátját jelenti a másoló ügyessége. Ezért, ahogy Elizabeth Eisenstein (1979, I. 53) rámutat: „Az a tény, hogy identikus képeket, térképeket és diagramokat szemlélhetnek egymástól távoli olvasók, önmagában is bizonyos kommunikációs forradalmat jelent.” Így a kora modern filozófia egyik legfontosabb módszertani belátásának – vagyis az analízis és szintézis gondolatának – értelmessége bizonyos technológiát feltételez, amely nélkül ez az ismeretelméleti ideál nem érhető el. A kézírásos írásbeliségben a szövegromlás ténye értelmetlenné teszi egy ilyen elvárás megfogalmazását, azonban a könyvnyomtatás megnyitja az utat az ismeretelméleti ideálok átalakulása s ezzel a kogníció új módszereinek kialakulása előtt. Ezzel megteremtődik az a lehetőség, hogy Descartes az analízis és a szintézis módszertani pilléreire támaszkodhasson, és Spinoza azt később tökélyre fejleszthesse. Az analízis, a jelenségek és a problémák részekre bontásának stratégiája, melynek révén olyan önevidens igazságokhoz jutunk, amelyekből építkezve szintézis révén deduktív bizonyossággal vagyunk képesek elméleteinket megalkotni – nos, a megismerésnek ez a módja ugyanarra a módszerre támaszkodik, mint Ramus diagramjai: a jelenségek „egyszerűkre” bontásának módszerére. E kognitív ideál pedig – mint láttuk – csak akkor alakítható ki és képviselhető, ha a megismerés és tudásátadás folyamatáról értelmesen lehet olyan képet alkotni, amelyet Ramus ad, s Descartes és Spinoza képvisel.

Egy újabb lépést téve a kommunikáció történetében, fordítsuk figyelmünket az újra megjelenő szóbeliség – vagy ahogy Walter Ong nevezi: a másodlagos szóbeliség kora felé. Ezt a korszakot a beszélt nyelv jelentőségének a technológiai fejlődés által gerjesztett újbóli megnövekedése jellemzi. Nyíri Kristóf egy sor tanulmányban érvel amellelt, hogy Wittgenstein késői filozófiája ennek az új szóbeliségnek a hatása alatt áll. Ezek közül kiemelkedik az „Írásbeliség és privátnyelv-argumentum”, amelyben Nyíri azt igyekszik megmutatni, hogy a Wittgenstein által egy privát nyelv lehetősége elleni érveléshez választott stratégia, amelyet Wittgenstein egy privát nyelv lehetősége ellen érvelve választ, összekapcsolható azzal az élményvilággal, amelyet ez a szóbeliség kínál. Wittgenstein érve a leggyakoribb értelmezés szerint a privát szabálykövetés lehetősége ellen szól általában, s ezen belül a privát szemantikai szabályok lehetősége ellen konkrétan. A szójelentések szemantikai szabályok, melyek megadják a szó helyes használá-

tának feltételeit, hogy miként kapcsolódnak a világhoz (azaz miként referálnak) stb. Az érv magja az, hogy nem lehetséges szabályokat privát módon követni, mivel ebben az esetben nem tudunk számot adni a jelentés normatív komponenséről, arról, hogy szavainkat használhatjuk helyesen és helytelenül is. Privát szabályok esetén nem lehet megkülönböztetni a helyest attól, ami csupán helyesnek tűnik. Ehhez Wittgenstein szerint a közösség gyakorlatára van szükség, arra, hogy az egyéni gyakorlatokon túl legyen egy olyan gyakorlat, amelyhez képest a szemantikailag helyes, illetve helytelen megítélhető. Ez az érvelés kihúzza a talajt a szemantikai individualizmus filozófiatörténetben oly népszerű doktrínája alól: tagadja annak lehetőségét, hogy szavainkhoz tetszőleges jelentéseket kapcsolva privát nyelvet alakíthatnánk ki, mégpedig azon az alapon, hogy az ehhez szükséges⁷ (szemantikai) szabályok privát módon nem követhetők.

Wittgenstein stratégiája azonban Nyíri szerint kudarcot vall, és a privátnyelv-argumentum érdektelen marad, ha azt a kifejlett, mélyen interiorizált írásbeliség körülményei között próbáljuk alkalmazni. Nyíri úgy érvel, hogy Wittgenstein gondolatmenete az írottal szemben a beszélt nyelv elsőbbségén alapul, és hogy az írásbeliséghez kapcsolódó kognitív környezet nem engedi meg, hogy ez a probléma a maga teljességében megjelenhessen. Nyíri itt a szóbeli és az írásbeli, a beszélt és az írott közötti, lényeginek tekintett különbségre utal, s hivatkozik Bronislaw Malinowski tanulmányára a jelentés primitív nyelvekben megfigyelhető problémájáról: „Itt a »primitív nyelv, mely csak tényleges megnyilvánulásaiban létezik«, szembeállítódik a »halott, írott-bevésített nyelvekkel«. Az előbbit, hangsúlyozza Malinowski, *cselekvésmódnak* kell tekintenünk, nem pedig *a gondolat ellenjegyének*. A primitív nyelvben, írja, minden egyes szó jelentése nagyon nagy fokban függ kontextusától, sőt, ahogy fogalmaz, *helyzetkontextusától* (context of situation), vagyis a nyelven kívüli környezettől. Ehhez képest az írott dokumentumok »természetszerűleg izoláltak«, a bennük foglalt kijelentéseket »azzal a szándékkal rögzítették, hogy azok önmagukban megálljanak s önmagukban érthetők legyenek«. A beszélt nyelvi anyag »csupán szárnyaló szavakban él, embertől emberig hatolva«, a szójelentések itt »kibogozhatatlanul összefonódnak ama tevékenység folyamatával, amelybe a nyelvi megnyilvánulások beágyazódnak, s függenek ama folyamattól«. Írásbeliség előtti kultúrákban, hangsúlyozza Malinowski, a nyelv sohasem pusztá tükre a reflektált gondolatnak. Az *írásban* viszont »a nyelv sűrített reflexióvá lesz«, az olvasó »okoskodik, reflektál, emlékezik, képzel.« (Nyíri 1994, 100 sk.).

Ez a perspektíva teszi lehetővé Nyíri számára a következő érvelést: a szóbeliség nem kínálja a nyelvünk jelentésteliségéhez elengedhetetlen belső mentális tapasztalat élményét, mivel ilyen körülmények közepette a nyelvi tevékenység nem sugallja, hogy jelentések (vagy ideák) vannak a fejünkben, hiszen a nyelv maga is csak cselekvésmód. Ebben a vonatkozásban a releváns tapasztalat az írásbeliséggel, a magányos olvasóval jelenik meg. És mivel Wittgenstein filozófiáját Nyíri a másodlagos szóbeliséghez köti, így a privát nyelv lehetőségének visszautasítása ugyancsak a szóbeliség újra megjelenő episztemikus körülményeinek és jelentőségének köszönhető. Ugyanakkor másfelől az írásbeliség, megteremtve az egyéni ismeretszerzés feltételeit, valamiféle „kognitív szabadságot” kínál, vagyis annak lehetőségét, hogy eltávolodjunk a kollektíve elfogadott nézetektől. Az írásbeliség viszonyai között a szöveghez való viszonyt találóan jellemzi a „mentalizmus”: „Az 'idea' tökéletesen megengedhető teoretikus konstrukció ama megfigyelés alapján, hogy az írott szavak kontempláció, elemzés és kölcsönös összeha-

sonlítás tárgyai” (Nyíri 1994, 110). Ezért, tekintettel arra, hogy a mentalizmus az írásbeliség körülményei között természetes hozzáállásként jelentkezik, a privát nyelv lehetősége nem jelentkezik problémaként: saját mentális tartalmai között mindenki kitüntetett helyzetben van, s így szabadon dönthet arról is, hogy mely ideákat mely szakokkal kíván jelölni.

Néhány tanulság

Vegyük most szemügyre, hogy milyen következtetések adódnak a fenti rövid áttekintésből a „mobiltársadalom-kutatás” (sic!) programja (Nyíri 2007) számára. Világosnak látszik, hogy az eszmetörténet mérföldkövei elhelyezhetőek kommunikációtörténeti kontextusban, és gyümölcsözően értelmezhetőek ebből a perspektívából. Igen plauzibilis módja a kommunikációtörténet interpretációs szempontú felhasználásának, ha a hackingi „gondolkodási stílusok” rekonstrukciója során támaszkodunk rá: a kommunikáció technológiája befolyásolja, hogy miként gondolkodunk problémáinkról, és bizonyos mértékig befolyásolja azt is, hogy milyen problémákba ütközünk, illetve ütközhetünk. A fenti példákból világos, hogy a kommunikáció történetét tanulmányozva fény derülhet olyan kérdésekre, hogy egyes problémák miért voltak vagy miért nem voltak relevánsak bizonyos időszakokban, továbbá bizonyos gondolkodásmódok, módszertani szabályok miért kerültek előtérbe olykor, és voltak tarthatatlanok máskor. Platón a tisztán szóbeli költészet eszközeivel megjelenített tudásanyag és gondolkodásmód ellen küzdött; Ágoston küzdelme az antik retorika hagyományával közeli rokonságban áll Platón érveivel. Az analízis és szintézis ramus-i módszerét – a gondolkodás általa és utóbb Descartes által kívánatosnak tartott stratégiáját – az identikus másolás technológiája teszi fenntarthatóvá, enélkül ugyanis a kézi másolás technológiájának inherens és ezért kiküszöbölhetetlen fogyatékoságai miatt a módszer megbízhatatlan és eredményei átadhatatlanok. Wittgenstein esetében pedig azt látjuk, hogy az új szóbeliség megjelenése ráirányítja a figyelmet a nyelv lényegileg publikus jellegére, és eltávolít bennünket a locke-i szemantikai ideáltól, miszerint a nyelvi jelentés alapját privát mentális tartalmak képezik.

Ami közös ezekben az illusztrációkban, az az, hogy az eszmék megjelenését és kibontakozását az általam *szignifikánsnak* nevezett kommunikáció történetének kontextusában elemzik és értelmezik. A szignifikáns kommunikáció gondolata nem újdonság, e gondolat megjelenik Condorcet (1986) történelemfilozófiai értekezésében (ebben a tekintetben lásd Z. Karvalics 2004, 84–87), ahol a betűírás megjelenése és a könyvnyomtatás feltalálása egyaránt világtörténelmi korszakhatárokat jelentenek, és éppenséggel a tudásmegőrzés és a tudás-előállítás folyamatában betöltött kulcsszerepük miatt foglalnak el ilyen kitüntetett helyet. Condorcet perspektívájából az írásbeliség teremt meg a tudás akkumulálódásának lehetőségét, a könyvnyomtatás pedig a felhalmozott tudás elterjedését és demokratizálódását hozza magával. Világos, hogy bár Condorcet a szignifikáns kommunikációt nem állítja szembe a nem szignifikáns kommunikációval, az előbbit mégis a történelmi fejlődés hajtóerejének tekinti. A szignifikáns kommunikáció eszméje – és fogalma – még ennél is világosabban jelenik meg Havelocknál (1963, 134 sk.): „Bármely kultúrában a kommunikációnak két területe különíthető el: (a) a

mindennapi efemer és kötetlen érintkezés, és (b) a rögzített kommunikáció területe, mely utóbbi jelenti a szignifikáns kommunikációt, s ez kultúránkban az irodalom – nem a szó ezoterikus értelmében, hanem abban az értelemben, amely felöleli a könyvekben és egyéb iratokban megőrzött tapasztalatot.” Ez a megkülönböztetés tökéletesen egybevág az általam itt alkalmazott distinkcióval.

A szóbeliség, az írásbeliség és a másodlagos szóbeliség egyaránt olyan szakaszai a kommunikációtörténetnek, amelyek a tudás előállításának, reprodukciójának és áthagyományozásának folyamatát tekintve határolhatók el egymástól. Az orális költészet a verbalizált tudás megőrzésének kizárólagos módja és eszköze olyan körülmények között, amikor az írott szó kínálta kognitív erőforrások kiaknázzhatatlanok: a kifejezés költői eszközei a tudásmegőrzés hasznos mnemonikus eszközei is egyben, amelyek elősegítik, hogy pusztán szóbeli átadás révén is memorizálódjanak a verbális tudásanyag elemei (lásd Lord 1960; Parry 1971; Peabody 1975). Ha az ismeretelméleti relevancia és nem az esztétikai minőség vagy a politikai haszon oldaláról szemléljük, akkor az orális költészet és a retorika haszontalanná válik, mihelyt tudásmegőrző szerepét átveszi az írás. Sőt, költészet és retorika ebből a szempontból egyenesen károsnak, kognitív akadálynak is tekinthető – ahogy Platón és Ágoston annak is tekinti –, mivel a szóban megfogalmazható tudás nem minden eleme fogalmazható meg, ha költői vagy retorikai eszközökre támaszkodunk. Így például a fogalmi vizsgálódásként elgondolt filozófia sem lehetséges, ha feladatát abban látjuk, hogy bepillantást engedjen olyan fontos absztrakt fogalmak természetébe, mint amilyen a „tudás”, az „igazságosság” vagy az „idő”. Ilyen szabatos fogalmi vizsgálódások költői eszközökkel aligha lehetségesek.

Az írásbeliség kínálta eszközök átformálják, hogy miként gondolkodunk a tudásról, s ennél még fontosabb, hogy új tudásezmények kialakítását teszik szükségessé. A tudás szervezésének szempontjai egy propozicionálisnak nevezhető ideál felé mozdulnak el: az episztemikus érték központjává a mnemonikus tulajdonságok helyett a kognitív jelentés válik. A másodlagos szóbeliség elérkezteivel a hangzó szó ismételt kognitív jelentőségre tesz szert, de egy eddig ismeretlen összefüggésben. Miközben nyilvánvalóan befolyásolja, hogy miként gondolkodunk nyelvről és kommunikációról, legfontosabb következményei inkább azokon a tudásterületeken válnak meghatározóvá, ahol inkább a művészi tulajdonságok fontosak – így például a zene és a filmművészet területén. Így tehát a másodlagos szóbeliség befolyásolja ugyan a tudás előállításának folyamatát, következményei azonban jóval kevésbé messze hatók, mint a szóbeliségről az írásbeliségre való áttérés következményei. Ezt világossá teszi Walter Ong (1982, 136) definíciója is, miszerint a másodlagos szóbeliség „lényegesen megfontoltabb és öntudatosabb szóbeliség, amely az írás és a nyomtatás tartós használatára alapul”, azaz olyan szóbeliség, amely az írásbeliséggel tartós szimbiózisban él.

Az, hogy a kommunikációs technológiák kognitív képességeinkre, valamint egész gondolkodásunkra és világlátásunkra gyakorolt hatásai egyáltalán feltérképezhetők, éppenséggel annak köszönhető, hogy ezek a technológiák a szignifikáns kommunikációhoz tartoznak, s szerepet játszanak a tudás előállításának és generációk közötti átadásának folyamatában. Így a kommunikációtörténet és az eszmetörténet kapcsolatainak tanulmányozása hozzájárul ahhoz, hogy a szellemi fejlődés történeti képét kialakíthassuk, és ezáltal anyagot kínál ahhoz, hogy kognitív képességeinkről külső (azaz társadalmi, technológiai stb.) körülmények kontextusában adjunk számot. Ugyanakkor a szig-

nifikáns kommunikációnak nem része a társadalmi kommunikáció minden formája. Így például a szóbeli érintkezés ebben a tekintetben a könyvnyomtatás virágkorában periférikussá vált – annak ellenére, hogy az oktatás és képzés nélkülözhetetlen eszközöként valamilyen szerepet mindvégig megtartott. Másrészt a politikai pamfletek, napilapok, szerelmes levelek, SMS-üzenetek stb. is tipikusan ahhoz a másíkfajta kommunikációs tevékenységhez tartoznak, amely az itt tárgyalt kognitív-történeti kontextusban nem szignifikáns.

Ennek megfelelően ebben a tanulmányban azt tagadom, hogy a kommunikáció történetére támaszkodva – ha azt a fent vázolt terminusokban értjük – igazolható volna az a gondolat, miszerint a mobilkommunikációnak a fenti technológiákhoz mérhető hatása lenne. A kommunikációtörténet és az eszmetörténet kapcsolatainak tanulságai kétes értékűek, ha a mobilkommunikáció kognitív következményeinek kutatását hivatottak legitimálni. Ezt az magyarázza, hogy a mobilkommunikáció tipikusan *nem szignifikáns* kommunikáció. A mobiltelefonok nem kognitív eszközök abban az értelemben, ahogyan például a könyvek azok. Nem arra szolgálnak, hogy tudást továbbítsanak, és még kevésbé, hogy azt reprodukálják – még akkor sem, ha a tudást itt igen széles értelemben fogjuk fel, úgy, ahogy ebben a tanulmányban teszem, vagyis még akkor sem, ha elfogadjuk az esztétikai tudás kategóriájának létjogosultságát. A mobiltelefonok a társas kapcsolatok fenntartásának hasznos eszközei, erre tökéletesen alkalmasak is, és ebben a tekintetben használatuk különféle mintái a szociológiai vizsgáldások fontos területét jelentik. Nyilvánvaló, hogy játszhatnak szerepet kognitív folyamatokban, például használhatók számítógépekkel összekötve vagy akár azokba beépítve is, és ezzel segítségünkre lehetnek abban, hogy hozzáférjünk az internethez – amely viszont alkalmasint része a szignifikáns kommunikációnak. Ebben az esetben azonban a mobiltelefon hasznos, ám pusztán az internethez való hozzáférés periférikus eszköze, s relevanciája így független a mobiltechnológiától: relevanciája a szignifikáns kommunikáció vonatkozásában itt az internetnek van. Ami tehát ebben a kontextusban érdekes lehet, az inkább az internet helye a kommunikációtörténetben, s inkább ennek tanulmányozásához kínálnak jó alapot az eddigi eszmetörténeti vizsgáldások. Az internet összefüggésében alkalmasabban vethetők fel a tudás előállításának, szerveződésének és átörökítésének kérdései (lásd pl. Laki és Palló 2001), mint a mobiltechnológia kapcsán.

Az elmondottakkal nem azt tagadom, hogy a mobiltechnológia és a mobiltelefon-használat következményeit érdemes lenne vizsgálni. Az itt előterjesztett tézis kevésbé robusztus: a kommunikációtörténeti szempontok eszmetörténeti tanulságaira tekintettel nem kellene azt várnunk, hogy a mobiltelefonia átalakítja gondolkodási folyamatainkat. Ugyanakkor potenciálisan fontos társadalmi hatásai – a közösségek átalakulása, az információcsere sebességének növekedése stb. – miatt a mobiltechnológia indirekt, ám kognitív szempontból is releváns hatással lehet ránk. Ezek a társadalmi következmények azonban közel sincsenek még feltárva, és nem értjük őket eléggé. Ezért a dolgok jelenlegi állása szerint a mobiltelefont érdemes inkább a számos olyan eszköz egyikének tekinteni, amelyek szerepet játszhatnak kognitív szempontból potenciálisan fontos átalakulásokban. Ma úgy tűnik, hogy a mobiltechnológia kiegészítője lehet azoknak a változásoknak, amelyeket az internettechnológia indított el és alakít ma is.

Irodalom

- Balogh József 1918. „*Vasa lecta et pretiosa*” – *Szent Ágoston konfessziói. Egy stílustörténeti tanulmány vázlatja.* Budapest, Franklin Társulat.
- Balogh József, 1943. *Szent Ágoston Vallomásai*, 2 köt. Budapest, Franklin Társulat.
- Carpenter, Edmund 1992. Remembering *Explorations. Canadian Notes and Queries* 46, 3–13.
- Condorcet, Nicholas de 1986. *Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története.* Budapest, Gondolat.
- Demeter Tamás 2002. *Az eszmék tipográfiája: A modern filozófia kezdetei kommunikációelméleti nézőpontból.* Budapest, Osiris.
- Demeter Tamás 2004. A kommunikációfilozófia magyar előfutára: Balogh József. In: Békés Vera (szerk.): *A kreativitás mintázatai.* Budapest, Áron.
- Eisenstein, Elisabeth 1979. *The Printing Press as an Agent of Change: Communications and Cultural Transformations in Early-Modern Europe.* 2 vols. Cambridge, Cambridge University Press.
- Hacking, Ian 1999 [1985]. A tudományos gondolkodás stílusa. In: Forrai Gábor és Szegedi Péter (szerk.): *Tudományfilozófia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Áron.
- Havelock, Eric A. 1963. *Preface to Plato.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Johns, Adrian 1998. *The Nature of the Book: Print and Knowledge in the Making.* Chicago, University of Chicago Press.
- Laki János – Palló Gábor 2001. A tudományos kommunikáció átalakulása. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobil Információs Társadalom.* Budapest, MTA Filozófiai Kutatóintézete – Westel.
- Lord, Albert B. 1960. *The Singer of Tales.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Nyíri Kristóf 1994. Írásbeliség és privátnyelv-argumentum. In: *A hagyomány filozófiája.* Budapest, Lukács Archívum – T-Twins.
- Nyíri Kristóf (szerk.) 2007. *Mobiltársadalomkutatás: Paradigmák – Perspektívák.* Budapest, MTA – T-Mobile.
- Ong, Walter J. 1958. *Ramus, Method and the Decay of Dialogue.* Cambridge, Mass., Harvard University Press.
- Ong, Walter J. 1982. *Orality and Literacy.* London, Methuen.
- Parry, Adam 1971. „Introduction”. In: *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry.* Oxford, Clarendon Press.
- Peabody, Berkeley 1975. *The Winged Word.* Albany, State University of New York Press.
- Z. Karvalics László 2004. *Bevezetés az információtörténelembe.* Budapest, Gondolat – Infonia.

Demeter Tamás

Filozófus az MTA Filozófiai Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa. *Az eszmék tipográfiája* (Budapest, 2002, Osiris) című könyv szerzője és az *Essays on Wittgenstein and Austrian Philosophy* (Amsterdam/New York, 2004, Rodopi) című kötet szerkesztője.

E-mail: demeter@webmail.phil-inst.hu